

«ADABIYOT TANITQICH» – AHMET BAYTURSINULINING KLASSIK TADQIQOTI**Salqinbay Anar** – *filologiya fanlari doktori, professor*asalkbek@gmail.com*Al-Farobi nomidagi Qozoq milliy universiteti***«АДАБИЁТ ТАНИТКИЧ» («ВВЕДЕНИЕ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ») –
КЛАССИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА****Салкынбай Анар** – *доктор филологических наук, профессор**Казахский национальный университет имени Аль-Фараби***“ADABIYOT TANITQICH” (“INTRODUCTION TO LITERARY STUDIES”) –****A CLASSIC STUDY BY AHMET BAYTURSINOV****Salkynbay Anar** – *Doctor of Philological Sciences, Professor**Kazakh National University named after Al-Farabi*

Tayanch soʻzlar: A.Baytursinuli, qozoq adabiy tili, drama, adabiy-falsafiy kategoriya, ichki olam, tashqi olam, til va nutq.

Rezyume. Maqolada A.Baytursinulining «Adabiyot tanitqich» asaridagi «aytis-tartis» tushunchalari haqidagi mulohazasini adabiy atama, antropologik-falsafiy gʻoya sifatida baholash taklif etiladi.

Ключевые слова: А.Байтурсинулы, казахский литературный язык, драма, литературно-философская категория, внутренний мир, внешний мир, язык и речь.

Резюме. В статье предлагается рассматривать рассуждения А. Байтурсинулы о понятиях "айтыс-тартыс" в его труде "Основы теории литературы" в качестве литературного термина и антрополого-философской идеи.

Key words: A.Baytursynuly, Kazakh literary language, drama, literary-philosophical category, inner world, outer world, language and speech.

Summary. This article proposes an evaluation of A. Baytursinuly's reflections on the concepts of "aytis-tartis" in his work "A Guide to Literature" as a literary term and an anthropological-philosophical idea.

Qozoqlarning butun ma'naviy madaniyati adabiyotga bog'liq. Millatimizning falsafiy ta'limoti, psixologik bilimi, siyosiy maydoni, tarixiy saboqlari, pedagogik mahorati, ijtimoiy qarashlari - ko'pincha badiiy so'z san'atida saqlanib qolgan. Asl so'z qozoq xalqining butun ma'naviy borlig'idagi asosiy qadriyatlarni zamonlar qaridan saqlab, o'zida ta'limot sifatida jamlagan. Shu nuqtayi nazardan A.Baytursinuli o'zining bilimi, donishmandligi va allomalarcha qarashlarini ushbu «Adabiyot tanitgichi» nomli asarida imkon qadar to'la-to'kis bayon etishga intilgandek. Ushbu asarni ko'plab olimlar o'rgangan, ilmiy fikrlarini bildirgan.

«Adabiyot tanitgichi» R.Sizdik ta'kidlaganidek, «Adabiyotshunoslik fani va qozoq adabiyoti tarixiga bag'ishlangan birinchi tadqiqot ishi.... Bu yerda muallif ko'plab masalalarni o'zi hal qilib, ko'plab tushunchalarga lug'at nomlarini taklif qiladi» [6:52]. Ahmetning «Adabiyot tanituvchi» asarini maxsus o'rgangan Jandos Smagul «Ahmet Baytursinuli - milliy adabiyotshunoslik fanining asoschisi» nomli tadqiqotida olim tomonidan tavsiya etilgan san'atshunoslik, adabiyotshunoslik, folklorshunoslik sohalarini bo'yicha jadval tuzib, quyidagi raqamli ma'lumotni taqdim etadi: «Bu yerda adabiyotshunoslikka oid 327 ta so'z ishlatilgan bo'lsa, shundan 60 tasi (18%) hozirgi kungacha qo'llanilmoqda. 267 tasi (80%) hozirda qo'llanilmaydi» [7]. Olim-ustoz R.Nurgali ta'kidlaganidek, Ahmetning bu asari «estetik-falsafiy bilimi, adabiyotshunoslik nuqtayi nazari va tanqidiy qiyofasini to'liq namoyon etuvchi tizimli tadqiqot» bo'lganligi sababli, biz undan nafaqat adabiyotga oid so'zlarni izlash, balki estetik, falsafiy tushunchalar va kategoriyalarni topish va tushunishni ham maqsad qilganmiz.

A.Baytursinuli «Auza, tolgau, aytishuv-tortishuvning eng kattasi - aza, o'rtadagisi tolgau, kichigi - aytishuv-tortish. Aytishuv qozoqlarda og'zaki adabiyot shaklida

bo'lsa-da, aytishuv-tortishuv shaklidagi so'zlar boshqa xalqlarda yozuv-chizuv, san'at-fan paydo bo'lgan paytda paydo bo'lgan. So'nggi paytlarda qozoqlarda ham haqiqiy aytishuvlar emas, ijodiy aytishuvlar paydo bo'ldi» [4:104]. Yani olimlar tadqiqotlarida o'rinli ko'rsatilganidek, olim bu terim so'zni «drama» ma'nosiga yaqin qo'llagan. Aytis-tartis - bu qozoq shoirlarining aytishuvi ham emas, ularning aytishib yozadigan she'rlari ham emas. Avezada (hikoya) shoir o'z tomonidan hech narsani aralashtirmasdan, boshqalarning boshidan o'tgan voqeani aytadi. Bahs-munozaralarda shoir o'z boshidan emas, balki boshqalarning boshidan kechirgan voqealarni ko'rsatadi, o'zidan va ruhiy holatidan hech narsani jalb qilmaydi. Bu jihatdan bahs-munozara ovozga (hikoyaga) yaqin» [4:173].

Baytursinuli bahs-munozaraga adabiy kategoriya sifatida qarab, uning: ijtimoiy, psixologik, axloqiy va dramaturgik darajalarda harakat qilishini ko'rsatadi. U bahs-munozaralarni «haqiqiy hayotning o'zi emas, balki narsaning ko'zgudagi aksi», voqealar ko'z o'ngida sodir bo'layotgandek taassurot qoldiradigan, ammo shoirning tasavvuridan kelib chiqqan badiiy haqiqat deb ta'riflab, uning murakkab ko'p qatlamli tabiatini ochib beradi. "Bahs-munozara" ijtimoiy munosabatlar, psixologik to'qnashuvlar, axloqiy mulohazalar va dramatik harakatning sintezidir. Akademik R.Nurgaliev «So'z san'atining buyuk tadqiqotchisi» nomli maqolasida millat ustozining bahs-munozaralar haqidagi fikrlarini tahlil qilib: «Aslida, Ahmad Boytursunov jahon dramatik san'atining yuksak namunalari Shekspir, Moler, Gyote, Ostrovskiy, Chexovni o'qib yoki sahnada ko'rib fikr bildirayotgandek», - deb yozadi [9].

Olim talqin qilayotgan bahs-munozara jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning badiiy modelidir. «Biz voqeani ko'z o'ngimizda ko'ramiz va odamlarning hayotda bahslashib yashayotganini ko'ramiz»-deb, u san'at sifatida

ko‘rinayotgan harakatning kundalik hayotdagi harakatimizning o‘zi bo‘lmasa ham, uning «maydonda ko‘rsatlayotgan nuri» ekanini ochiqlab yozadi. Insonlarning yashash makoni bahs-munozara tilida madaniyat va san‘at chegarasida yangi maydonga, yuqori darajaga ko‘tarilib, badiiy so‘z orqali yangi tuzilma va tizimga kiradi. «Hayot maydonida odamlarning aqli yetganicha chora ko‘rishi, g‘ayratiga yarasha qurol qilib kurashgani, aldab-suldagani, quvongani, yig‘lagani, o‘ynagani, kulgani, sevingani, kuyingani, dushmanlashgani, davolashgani, bitishgani, yarashgani go‘yoki hayotning o‘ziday ko‘z o‘ngingizdan o‘tadi».

Ahmet uchun bu yerdagi makon «hayot maydoni», vaqt esa «hayotdagidek». Hayot maydoni - muhit, ijtimoiy muhit. «Bahs-munozara»ning (yoki dramaning) muhim xususiyati «Bu haqiqiy hayotning o‘zi emas, balki narsaning ko‘zgudagi nuri kabi, hayotning maydonda ko‘rsatilgan nuri. Ammo narsalarning ko‘zgudagi nuri qanday o‘zgaras bo‘lsa, bu ham haqiqiy hayotning o‘zidan farq qilmaydigan nurdir». Drama sirini, uning ijtimoiy roli va san‘at sifatidagi tabiatini shu tarzda ochib bergan Ahmet Baytursinuli so‘z san‘ati orqali ifodalangan «bahs-munozara»ni jamiyatning tashqi muhit sharoitlariga asoslangan va o‘z ichki tuzilishida madaniyatga xos ma‘naviy qadriyatlarni saqlagan holda o‘zgarishlarga moslashgan barqaror mexanizm sifatida tushuntiradi.

U dramaning tabiatini chuqurroq ko‘rsatish maqsadida uni «havoza» bilan qiyosiy tahlil qiladi: «Havozada voqeani gapirish, bahs-tortishlarda shoir o‘zi gapirmay, boshqalarni gapirishga majbur qilib, bahslashib, ziddiyat qilib qo‘yib, o‘zi betaraf bo‘lib, faqat qiziqishiga qarab o‘tirib qolgan kabi bo‘ladi. Avezada shoir aytganidan o‘tgan voqeaning hikoyasini eshitamiz, bahs-munozaralarda voqeani kimningdir aytganidan eshitamiz».

«Aslini olganda, bahs-munozara ichki olam bilan tashqi olamning tutashganligini ko‘rsatuvchi so‘z turidir», - deb yozadi A. Baytursinuli. Bahs-munozaralar orqali olim insonning ichki borlig‘i va tashqi dunyo o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlaydi: «Inson bolaligida tashqi olamda faqat ko‘zga ko‘rinadigan va tanaga seziladigan narsalarni biladi. Aql-hushi joyiga kelguncha u o‘zini boshqalardan ajratmaydi. Ulg‘aygan sari u o‘zining boshqalardan farqli ekanligini tushunib, o‘ziga yoqqan narsalarni qiladi. Ulg‘aygan sari dunyoning ishlaridan o‘zicha quvonadi, o‘zicha qayg‘uradi, o‘zicha yo‘l tutadi, o‘zicha hayot yo‘lini belgilaydi, o‘zicha fikrlaydi».

Shaxsning ma‘naviy o‘sish yo‘li ma‘lum bosqichlarda amalga oshiriladi:

- Bolalik davri: «ko‘zga ko‘rinib, tanaga sezilayotgan narsalarni tanish» → bilishning empirik darajasi.
- Aql kira boshlagan chog‘: «o‘zini o‘zgadan ayirmaydi», «o‘zganing qilganini qiladi» → imitativ, taqlidchan ong.
- Ulg‘ayish: «o‘zining o‘zgadan boshqaligini bilish» → subyektivlikning uyg‘onishi.
- Voyaga yetish: «o‘zicha suyunib, o‘zicha kuyinib», «o‘zicha yo‘l tutish» → shaxs sifatida shakllanish, refleksiya, qadriyatli baholash.

Demak, A. Baytursinuli bahs-munozaralarni lingvo-falsafiy yo‘nalishda tahlil qilib, insonning ichki olamini tasvirlashda tashqi borliqning ta‘sirini ko‘rsatish orqali tilshunoslik va konseptual yondashuvlarni alohida ko‘rib

chiqqan. V. fon Gumboldt, L.Vitgenshteyn, E.Kassirer singari mutafakkirlar tilning inson tomonidan dunyoni anglashdagi ijodiy va konseptual rolini ta‘kidlab o‘tganlar. A.Baytursin uli qozoq mutafakkirlari orasida tilning inson borlig‘ini anglashdagi ahamiyatini ilk bor falsafiy yuksaklikka ko‘targan olimdir.

Inson «qayg‘usi, orzusi, maqsadi, manfaati bo‘lib, o‘sha orzu-maqсадga erishish istagini boshlagan joyda tashqi olam bilan chegaradosh yer chegarasiga kelib, ichki olam bilan tashqi olam uchrashadi». Ekzistensial ziddiyat real jismoniy harakatga aylanadi va konflikt tabiati aniqlashadi. O‘ylangan xulosa ikki darajada ko‘rib chiqilishi mumkin:

1. ekzistensial daraja. Shaxsning ichki manfaatlar, maqsadlari va tashqi sharoitlar o‘rtasidagi bog‘liqlikning nomuvofiqligi.

2. lingvokonseptual daraja. Til ikki xil borliqni, ya‘ni tashqi olam haqidagi bilim va shaxsning ruhiy borlig‘ini yagona semantik maydonga birlashtiradi.

Insonning dard-u tashvishlari, orzu-umidlari, maqsad va manfaatlar til orqali aniq ifodalanib, ijtimoiy muhitga taqdim etiladi. A. Baytursinuli bu konsepsiyalarni tizimli ravishda bog‘lab, insonning ichki dunyosi milliy dunyoqarash asosida qurilishini ko‘rsatadi.

L.S. Vigotskiyning ta‘kidlashicha, «ichki, dialogik va yozma nutq kontinuumni tashkil etadi». Ichki nutq o‘zingiz bilan muloqotdir; u bir qutbni tashkil qiladi, yozma nutq esa ikkinchi qutbdir. Ichki nutqning tabiatini o‘rganib, L.S.Vigotskiy birinchi bo‘lib ichki nutqning egosentrik nutqdan, tashqi nutqdan va o‘zi uchun gapirishdan kelib chiqishi haqidagi gipotezani taklif qildi. U 2 yoshdan 8 yoshgacha bo‘lgan bolalarning o‘yin paytida, topshiriqlarni bajarishda va bolalar o‘z harakatlari haqida fikr bildirganda nutqini o‘rganadi. L.S. Vigotskiyning fikricha, ichki nutq bolaning tashqi nutqidan uning ijtimoiy va egosentrik funksiyalarining differentsiatsiyasi bilan ajralib chiqadi, bola egallagan nutq tuzilmalari esa uning tafakkurining asosiy tuzilmalariga aylanadi. Ichki nutq qisqartirilgan, uzuq-yuluq, elliptik va predikativ bo‘ladi.

A.Baytursinulining shaxsning ichki mulohazasi bo‘lishi, uning so‘z vositasida tashqariga chiqarilishi haqidagi fikriga e‘tibor qaratish lozim. «So‘z san‘ati ilmi» deb nomlangan bo‘limda olim yozma til va og‘zaki nutq o‘rtasidagi farqni aniqlash uchun 1) shoir tili; 2) Oddiy til degan terim so‘zlaridan foydalanadi. «Shoir tili bilan gapirganda, so‘zga alohida tus berilganligi sababli ifoda ko‘rgazmali bo‘ladi. Oddiy tilda gapirganda, so‘zga boshqacha tus berilmaganligi sababli, so‘zlar sovg‘a va yalang‘och bo‘lib chiqadi». Muallifning ko‘rgazmali ifodasi adabiy nutq, ko‘sa ifodasi esa og‘zaki nutq deb tushunamiz.

Nutqdan oldingi inson tafakkurini A. Baytursinuli shunday izohlaydi: «Ichki fikrni, tasavvurni, ko‘ngil holatini tartibga solib, qolipini, qirrasini, jadvalini muvofiqlashtirib, so‘z orqali tashqariga chiqarish nutq chiqarishdir. «Asar» - bu shunday yaratilgan so‘z». Olimning yozishicha, har qanday til tajribasi yoki ongda qabul qilingan mazmunning umumlashtirilgan tabiati mavjud bo‘lib, muloqot jarayonida verbal ma‘noning umumlashishi va rivojlanishi taxmin qilinadi.

Murakkab yaxlitlikni birliklarga ajratish intellectual jarayonlarning birligini ifodalovchi dinamik semantik tizim mavjudligini ko‘rsatadi. L.S.Vigotskiyning fikricha, ichki nutq bolaning tashqi nutqidan ajralib, nutqning ijtimoiy va

egosentrik funksiyalari differentsiatsiyasi bilan birga kechadi [10]. Nutq va tafakkur nazariyasini bir-biriga qarama-qarshi qo'yadigan Vigotskiy nazariyasi eksperimental-tanqidiy xarakterdagi masaladir.

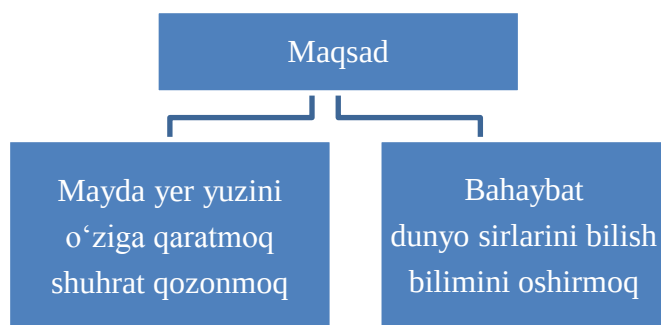
A.Baytursinuli insonning ichki olami va tashqi olami o'rtasidagi farqni manfaatlar farqi bilan bog'liq holda ko'rib chiqib, shunday yozadi: «Odam bo'lgach, uning ko'ngli biror narsani istamay turolmaydi... Ko'nglining istagi ham, u istak yo'lidagi amali ham odamiga qarab turlicha bo'ladi. Mayda odamning maqsadi ham mayda bo'ladi. Kimdir dunyoni o'ziga qaratish, bo'ysundirish, kimdir dunyoga dovruc taratish, kimdir dunyo sirlarini anglash, odamlarning ko'zini ochish, bilimni oshirishga urinadi... Inson qanchalik dono, bilimdon, qanchalik qahramon va qudratli bo'lmasin, agar jamiyat uning maqsadini tushunmasa, arbob qal'aga yolg'iz bostirib kirgan botir kabi ovora bo'ladi» [4:174-175].

L.Vigotskiy inson ongi va xulq-atvorining ijtimoiy-tarixiy tabiatini tushuntirib, psixologik jarayonlarni faqat biologik yoki «sof ruhiy» doirada ko'rib chiqishning cheklanganligini ko'rsatdi. Uning asosiy tezislaridan biri shuki, ongning o'zi hayot va faoliyatdan kelib chiqadi va shu orqali inson xulq-atvorini tartibga soladi. Ko'rinib turibdiki, L.Vigotskiy va A. Baytursin uli o'rtaga tashlagan masalalar bir-biri bilan uyg'unlashib, bir-birini boyitadi.

1-jadval. Ahmet ko'rsatgan odamning dunyoviy xatti-harakatlari.

Shunday qilib, qat'iy nazariyani hayotga yaqinlashtiradi va insonning ichki borlig'idagi maqsadning roli va ahamiyatini belgilaydi.

2-jadval. Ahmet ko'rsatgan inson maqsadining turli sifatli harakatlari.

A.Baytursin uli ichki olamni insonning ma'naviy dunyosi sifatida ko'rib chiqadi. Bu inson ongida shakllanadigan qadriyatli yo'nalishlar, shaxsiy manfaatlar yig'indisidir: ISTAK, ORZU, MANFAAT, MAQSAD. Odamning xatti-harakati ana shu ichki kuchlardan kelib chiqadi. «Istak» inson qalbidagi harakatning ilk yutug'i bo'lsa, manfaat shu istakning barqarorlashuvi, yo'nalishga aylanishidir.

Insonning tashqi olami - ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy muhit bilan munosabati orqali namoyon bo'ladigan voqelik makonidir. Baytursin uliga ko'ra, inson ichki istaklariga muvofiq harakat qiladi:

Ichki niyat - manfaat - maqsad - harakat - tashqi natija.

A.Baytursin uli xulosasi antropologiya va psixologiya uchun ham muhim bo'lgan bir nechta ilmiy xulosalarga yo'l ochadi:

- inson xatti-harakatlarini asoslovchi sababiylik tamoyili;
- irodaning roli; maqsadning hajmi va sifati insonning iroda darajasiga bog'liq;
- shaxsning manfaati, shaxs uchun qadriyat bo'lgan manfaat uning qadriyat yo'nalishi bilan bog'liq bo'ladi;
- shaxsiy va ijtimoiy taraqqiyot birligi jamiyatdagi yirik maqsadlar tizimi yirik shaxslarning mavjudligi bilan bevosita bog'liq.

L. Vigotskiy yuqorida ko'rsatilgan asarida J. Piajening bola nutqi va tafakkuri masalalariga bag'ishlangan ta'limotini chuqur tahlil qiladi [10: 27 6]. A. Baytursinuli tomonidan tahlil qilingan ichki va tashqi olam tamoyili va L. Vigotskiy tomonidan ko'rsatilgan fikrlash shakllari o'rtasida chuqur bog'liqlik mavjud. Ushbu xulosalar inson ruhiyatini to'rtta asosiy komponent orqali modellashtirish imkonini beradi:

1. Istak - ichki impuls. Bu L.Vigotskiy tomonidan tavsiflangan autistik tafakkurning xayoliy ibtidolari bilan mos keladi.

2. Manfaat - barqaror maqsadli yo'nalish. Istakning vaqt o'tishi bilan mustahkamlanib, shaxsning o'zi yo'naltirgan qadriyatlar tizimiga aylanishi.

3. Maqsad - niyatning aniq ijtimoiy shaklga ko'chishi. Bu L. Vigotskiy nazariyasidagi egosentrik fikrlash bilan mos keladi [10:22].

4. G'ayrat va ijtimoiy tafakkur - iroda mexanizmi. Maqsadga erishishning energetik va irodaviy resursi.

Piaje tadqiqotlarini tahlil qilib, L.Vigotskiy intellektual rivojlanish muammosini aniqladi va tafakkurning uchta asosiy shaklini aniqladi:

1. Autistik fikrlash. Baytursinuli aytgan odamning dastlabki «xohish» darajasi bilan taqqoslash uchun asos bor.

2. Egosentrik fikrlash. A.Baytursin uli ta'rifiga ko'ra, manfaat va maqsad shakllanish darajasiga mos keladi.

3. Ijtimoiy (mantiqiy) fikrlash. Bu bosqich insonning ichki maqsad va g'ayratining tashqi xatti-harakatlar bilan to'liq uyg'unlashishiga o'xshaydi.

Ya'ni autistik fikrlash → mayda istaklar; egosentrik fikrlash → shakllanmagan manfaat; ijtimoiy fikrlash → oliy maqsad. Bundan inson tafakkur darajasi va maqsad sifati o'zaro yaxlit tizim sifatida namoyon bo'ladi. A.Baytursin uli va L.Vigotskiy nazariyalari inson rivojlanishining ikki tomonlama - motivatsion va kognitiv jihatlarini ko'rib chiqadi. Ichki olamning quvvati va tafakkurning mantiqiy yetukligi insonning tashqi ijtimoiy faoliyati sifatini belgilaydi.

Xulosa. Olimlarning motivatsion-psixologik xulosalari va kognitiv rivojlanish nazariyasi birlashganida insonning ichki dunyosi va uning voqelik bilan aloqa qilish mexanizmlarini baholashning chuqur ilmiy asosi shakllanadi. A.Baytursin uli taklif qilgan: ichki ruhiy tuzilmalar tashqi harakatni belgilaydi; shaxs rivojlanishi –

ichki motivatsion energiyaning murakkablashuvi va shaxs rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlariga bog'liq tafakkur shakllarining ijtimoiy yo'naltirilganligi birligi; fikrlari hozirgi vaqtlarda ham o'z kochini yuqotmagan maqsadning balandligi va fikrlashning mantiqiy darajasi – fikrlar qatoridan joy oladi.

Adabiyotlar

1. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары. Жалпы редакциясын басқарған Ж. Түймебаев, А. Салқынбай. – Алматы, 2022. Үш томдық шығармалар жинағы 1-том.
2. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары... 2-том.
3. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары... 3-том.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: «Атамұра», 2003.
5. Нұрғалиев Р. Қаз едік, қатар ұшып қаңқылдаған.
6. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынұлы. – Алматы: 1990.
7. Смағұл Ж. Ахмет Байтұрсынұлы - ұлттық әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы»
8. Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселесі. – Алматы, 2016.
9. Нұрғалиев Р. Сөз өнерінің ұлы зерттеушісі. // Қазақ әдебиеті, №4, 28 қаңтар, 1994.
10. Выготский Л. Мышление и речь. Психологические исследования. -М.-Л. 1934.
11. Piaget J. Psychology of the Child. – New York: «Basic Books», 1970.